

Alina Kępińska

Instytut Języka Polskiego, Uniwersytet Warszawski

O przypisach w Ewangeliach z *Biblii brzeskiej* z internetowej edycji *Szesnastowieczne przekłady* *Ewangelii*

Biblia brzeska, wydany w 1563 roku pierwszy polski całościowy protestancki przekład Biblii, jest tłumaczeniem nowatorskim, w którym – jak i w innych ówczesnych tekstach protestanckich – „filologia stała się służebnicą teologii” [Winiarska-Górska 2009: 280]. Rozbudowany aparat krytyczny jest jedną z cech tego przekładu, bo „[n]adrzędną zasadą, którą się kierowano przy jego sporządzaniu, było wierne oddanie sensu hebrajskiego, aramejskiego i greckiego oryginału, a więc ekwiwalencja treści, nie zaś ekwiwalencja słów” [Migdał, Lisowski 2002: 271–272]. Tekst miał być „jednoznaczny, jasny i całkowicie ustalony; nie miał więc być przedmiotem wyboru, domysłu lub kontrowersji” [Czerniatowicz 1969: 42]. Podobnie jak przekłady kalwińskie na inne języki wernakularne przekład brzeski zawiera m.in. podział tekstu na numerowane wersety (pierwszy na gruncie polskim), a także argumenty oraz komentarze na marginesach¹. Same „metody analizy filologicznej i reguły krytyki, zasady translacji i edytorskiego opracowania tekstu” [Meller 2012: 23] powstały dzięki humanistycznym studiom biblijnym Lorenza Vali, pogłębionym przez Erazma z Rotterdamu, a w przekładzie brzeskim i w późniejszych antytrynitarskich przekładach Szymona Budnego i Marcina Czechowica zostały „przyswojone przez polskich filologów i teologów zarazem” [Meller 2012: 23]. Tę znajomość, by nie powiedzieć: zależność od obcych wzorów, ale i samodzielność redakcji w Ewangeliach z *Biblii brzeskiej* widać np. w przypisie do wyrazu *pieniądz* w wersecie Łk 12,6, w którym z jednej strony mamy przywołanie

1 Por.: „Do ważnych innowacji należy m.in. zapoczątkowany u nas przez *Biblię brzeską*, a wzorowany na francuskiej *Biblii Estienne’a*, podział tekstu na wersety i numeracja wersetów biblijnych. Jest też *Biblia brzeska* pierwszym przekładem w pełni komentowanym oraz zaopatrzonym w różnego rodzaju pomoce biblijne” [Kwilecka 2003b: 336].

rozwiązania zastosowanego przez Erazma z Rotterdamu, z drugiej zaś – własną adaptację i wyjaśnienie znaczenia wyrazu greckiego: „W greckim stoi Assáryon, która myńcá była Rzymska i ważyła czwartą część łotu. Erázmus Rotherodam w wykładzie swym położył dwa drobne Assy jákoby lekką cenę znać dając”². Komentarze do biblijnego tekstu, w tym własne, samodzielne, wynikające z „wolności, której sobie i ini wykładacze pozwalają”, miały ułatwić jego odbiór, o czym sami tłumacze brzescy mówią w liście dedykacyjnym do króla Zygmunta Augusta:

W samym zasię wykładzie na miejscach niektórych, gdzie były przy trudniejszym słowa i węzłowate sentencje abo cząstki, chcąc aby wždy się łacwiejszymi zdały, tedychmy przydawali słowa niektóre, używając teźże wolności, której sobie i ini wykładacze pozwalają. A przedsię im żaden w tym słusznej przygany dać nie może, jakoby oni co postronnego i pismam świętym niezwykłego przydawać mieli. [*Biblia brzeska 1563 2003*: XXI]

Wprawdzie akurat te słowa tłumaczy brzeskich odnoszą się do rzadkich interpolacji, czyli objaśnień w tekście podstawowym, nie w przypisach, czasem podawanych w nawiasach, tj. za pomocą „takowych () znakoch”, ale podobnie traktowane są też przypisy na marginesach. Tłumaczom *Biblia brzeskiej* zależało, by ich „święta praca i w najmniejszym punkcie nie była naruszona i owszem, aby tak całe a dostatecznie na jaśnią była podana” [*Biblia brzeska 1563 2003*: XXII].

Tekst Ewangelii z *Biblia brzeskiej* – jako jeden z dziesięciu XVI-wiecznych polskich przekładów Ewangelii – ukazał się w internetowej edycji *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii* pod redakcją Izabeli Winiarskiej-Górskiej. Edycja ta stanowi zarówno osobne wydanie każdego z tekstów, jak i przeglądarkę ich wersetów równoległych. W publikacji „zostały uwzględnione konkordancje, argumenty wprowadzające oraz glosy marginalne bezpośrednio przyległe do tekstu, które w różnym stopniu występują w drukach nawiązujących do wydań filologicznych” [Winiarska-Górska 2017: 49]. Przyjęty w wydawnictwie sposób transkrypcji to wierne oddanie dawnego języka, z zachowaniem cech językowych zabytku, a to wymaga opatrzenia tekstu przypisami edytorskimi. W artykule pokrótce są omówione zarówno przypisy wydawcy, jak i przypisy oryginalne. Przypisy oryginalne stanowią integralną część tekstu biblijnego,

2 Wszystkie cytowane przykłady z *Biblia brzeskiej* pochodzą z internetowej edycji *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii* pod red. Izabeli Winiarskiej-Górskiej; rezygnuję jedynie z pionowej kreski sygnalizującej koniec wersu.

a tu zostały omówione m.in. dlatego, że zawiera je omawiane wydawnictwo internetowe, co nie jest częste we współczesnych edycjach³. W pracy nad artykułem wykorzystałam – opracowane przez Michała Rudolfa – program komputerowy Ewangelie i internetową wyszukiwarkę przypisów (<https://ewangelie.uw.edu.pl/przypisy>)⁴.

1. Przypisy oryginalne w Ewangeliach z *Biblii brzeskiej* – rodzaje i liczebność

W Ewangeliach – jak w całej *Biblii brzeskiej* – występują dwa rodzaje przypisów oryginalnych, umieszczonych na obu marginesach bocznych i dolnym, czyli „po krajach”, o czym czytamy we wspomnianym już liście dedykacyjnym do króla Zygmunta Augusta:

Mimo to miejsca, które by się mniej umiejętnym przyrudniejsze zdały, objaśnilichmy po krajach wykłady króciuchnymi, które przed nami ludzie uczeni z wielką pilnością ze wszystkich tak starych, jako i nowych pisma świętego wykładaczów szczyrze a wiernie zebrawszy, znieśli. Ty tedy sobie na pomoc wzięwszy, nie mały iście pożytek z nich ci, co czytać będą, brać mogą by też więc mieli tych wszystkich wykładaczów pisma sprzewracać. A osobliwie pilni a pobożni czytelnicy za te przydatki i wykłady francuskiej Biblijej powinni będą, z których tu znieślichmy je do tych ksiąg naszych i wiele inych, które nam przy tej naszej pracy w trudnych a ciężkich miejscach ku niemałej pomocy były. [*Biblia brzeska 1563 2003*: XXI]

Każdy rodzaj przypisów jest sygnowany odrębnymi sekwencjami znaków:

a) kolejno dużymi literami A, B, C, D, E, F, G, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R i S – zgodnie z intencją twórców tekstu przypisy te stanowią integralny zbiór objaśnień i komentarzy do tekstu Pisma Świętego,

3 Przypisy oryginalne nie są uwzględnione w edycji *Biblii brzeskiej* powstałej z inicjatywy Petera Krolikowskiego [*Biblia brzeska 1563 2003*].

4 W programie komputerowym Ewangelie – opracowanym przez Rudolfa na użytek wydawnictwa – na każdy przypis jest przeznaczona odrębna komórka w stałym miejscu programu. Do przypisów można dotrzeć po zakończeniu edycji, jednak nie uzyskuje się pełnej listy przypisów, m.in. dlatego, że ich wyszukiwanie możliwe jest tylko po wypełnieniu komórki „zawiera”. Dopiero niedawno, już po zakończeniu prac dr Rudolf – za co jestem mu ogromnie wdzięczna – przygotował wyszukiwarkę internetową: <https://ewangelie.uw.edu.pl/przypisy>, zawierającą listy wszystkich przypisów oraz umożliwiającą ich podgląd w konkretnym wersecie każdego z przekładów Ewangelii. Przypisy oryginalne do Ewangelii z *Biblii brzeskiej* są na dwóch listach: przypisów oryginalnych i przypisów oryginalnych lewych, dla tej edycji to jednak tylko mechaniczny podział.

b) kolejno czterema znakami graficznymi: *, †, ", ♀ – przypisy konkordancyjne odsyłają do paralelnych miejsc w Biblii – do Starego i Nowego Testamentu oraz do miejsc *Niżej* i *Wyżej* we własnym przekładzie⁵.

Ciąg przypisów literowych⁶ jest odrębny dla każdej kapitule, co oznacza, że w ramach każdego rozdziału wśród przypisów sygnowanych dużymi literami pierwszy jest zawsze przypis A, natomiast sekwencje przypisów konkordancyjnych, sygnowane czterema kolejnymi znakami: *, †, " i ♀, powtarzają się na ogół w takiej kolejności, choć zdarzają się tu drobne błędy lub braki⁷. Odrębna numeracja przypisów filologiczno-egzegetycznych w ramach każdej kapitule i rozpoczynanie ich każdorazowo od pierwszej litery alfabetu powodują, że najwięcej jest przypisów na początkowe litery, co w szczegółach wyraża się następującymi liczbami: A – 89, B – 88, C – 88, D – 83, E – 79, F – 70, G – 58, H – 55, I – 43, K – 41, L – 22, M – 14, N – 15, O – 13, P – 10, Q – 7, R – 2, S – 1⁸. Najwięcej przypisów literowych w danym rozdziale to 18, a pełna sekwencja liter pojawia się tylko pojedynczo – w kapitule Mt 27, w wersektach Mt 27,1 – Mt 27,66. W tej kapitule przypisy filologiczno-egzegetyczne są na ogół krótkie, czasem wręcz – co w Ewangeliach z *Biblii brzeskiej* jest rzadkie – w postaci pojedynczego wyrazu, jak np. *Jeruzalem* w przypisie Q do wyrażenia *do miasta świętego* w wersecie Mt 27,53. Wyjątkowo niewiele jest też w tej kapitule przypisów konkordancyjnych odsyłających do miejsc paralelnych w Biblii – tylko 11. Również pojedyncza jest sekwencja 17 przypisów sygnowanych dużymi literami (od A do R) – w kapitule 8 z Ewangelii według św. Jana, czyli wersektów J 8,5 – J 8,58, w których jest ponadto tylko 5 przypisów konkordancyjnych. Sekwencja 16 przypisów sygnowanych literami od A do Q dotyczy 5 kapituł: Mt 1, Mt 3, Mt 5, Mt 26 i J 1; najwięcej jest kapituł, w których znajduje się po kilka przypisów.

5 O tej klasyfikacji przypisów por. przykładowo uwagi Ireny Kwileckiej [2001: 1498], Arlety Łuczak [2016: 20] czy Izabeli Winiarskiej-Górskiej [2017: 49], która mówi o konkordancjach i glosach marginalnych.

6 Tak o nich mówią sami brześcianie: „Przy tym przydatki i wykłady pokrajne dlatego są wedle obiecadła literami naznaczone, aby się z swymi miejscami zgadzały, a dlatego zechmy je też mało wyżej nad tekstem postawili, aby się tym łatwiej wedle litery wykład mógł znaleźć” [*Biblia brzeska 1563 2003*: XXI].

7 Por. przykładowo w tekście wersektu Mt 5,8 znak przypisu ♀, na marginesie z kolei błędnie ", a w Łk 21,5 w tekście głównym *, przy przypisie – †.

8 Dokładne sprawdzenie znaków przypisów pozwoliło na wykrycie z jednej strony mojej pomyłki (podczas transkrypcji przypisy do Mk 13,14, Mk 16,7 i J 21,15 sygnowałam literą E, podczas gdy jest to B), z drugiej – błędu w druku: różnica w postaci liczby ujemnej między przypisem M i N wynika z braku przypisu M: w Mt 5,38 jest przypis L, a w Mt 5,39 – N.

Według moich obliczeń wszystkich przypisów oryginalnych jest w Ewangeliach z *Biblii brzeskiej* 1672, przy czym – 772 to przypisy filologiczno-egzegetyczne, 900 zaś to przypisy konkordancyjne, sygnowane kolejno: gwiazdką – 294, krzyżykiem – 236, dwoma ukośnymi kreskami – 203, kółkiem z krzyżykiem – 167⁹. Przypisy konkordancyjne najczęściej odsyłają do paralelnych miejsc nie tylko Nowego, ale też Starego Testamentu. Są również przypisy odsyłające do nieodległych miejsc we własnej ewangelii, rozpoczynające się bądź od słowa *Wyższej* i podanego po nim wersetu¹⁰, bądź od *Niżej* z dokładną lokalizacją¹¹. Wyjątkowe są dwa przypisy, odsyłające zarówno do wcześniejszego, jak i do następującego fragmentu po danym wersecie, tj. przypisy: *Wyższej*. 1. v. 5. *Niżej*. 9: v. 5. – do J 8,12; oraz *Wyższej*. 3. v. 17. *Niżej*. 12. v. 47. – do J 9,39. Zdarzają się też odesłania do miejsca we własnej ewangelii oraz do tekstu innych ewangelistów, jak w przypisie: *Niżej* 18. v. 8. *Már*: 9. v. 47. – do Mt 5,29, czy – z odesłaniem do własnej ewangelii na drugim miejscu – w przypisie: *Mát* 26. v. 7. *Niżej*. 12. v. 3. – do J 11,2.

Głosy sygnowane w *Biblii brzeskiej* dużymi literami, zawierające objaśnienia i komentarze do tłumaczonego tekstu, były przedmiotem zainteresowania badaczy. Maria Kossowska dzieli komentarze głównie na dwa typy, takie, które miały: „a) ułatwić odbiorcy rozumienie tekstu, b) propagować własne

9 Ogólna liczba przypisów oryginalnych z Ewangelii w *Biblii brzeskiej* uwzględnionych w internetowej wyszukiwarce przypisów to 72 przypisy oryginalne i 1558 przypisów oryginalnych lewych, razem – 1630 przypisów. Liczba przypisów jest w istocie nieco większa, bo w tym wykazie jest uwzględniony tylko jeden przypis, przy pierwszym ze znaków, jeżeli przy danym wyrazie w wersecie są dwa przypisy, tj. sygnowane znakiem graficznym i literą, jak np. w Mt 3,7, Mt 9,13 czy J 13,34. Dzięki skopiowaniu przypisów z internetowej listy do arkusza kalkulacyjnego Excel, ich porównaniu i uwzględnieniu każdego z przypisów z osobną ogólną liczbą przypisów zwiększyła się o 42, tj. o 33 przypisy literowe wykazane jako drugie, gdy pierwszy przypis jest sygnowany jednym ze znaków graficznych, oraz o 9 przypisów konkordancyjnych, gdy pierwszym przypisem w wykazie jest przypis z odnośnikiem literowym. To razem 1672 przypisy. Także podana przeze mnie liczba przypisów może być nieznacznie większa. Według obliczeń Arlety Łuczak „cały przekład Nowego Testamentu w *Biblii brzeskiej* liczy 1950 glos (oczywiście, bez konkordancji), przy czym 763 glosy dotyczą tekstów Ewangelii. Ewangelia św. Mateusza zawiera ich 287, św. Marka – 86, św. Łukasza – 205, św. Jana – 185” [Łuczak 2016: 20]. Według moich obliczeń to odpowiednio: Mt – 295, Mk – 88, Łk – 205 i J – 184 przypisy. To porównywalne liczby, choć w szczegółach są drobne różnice.

10 Takich przypisów jest 30, przy czym także z wariantywnymi skrótami tego przysłówka, np.: *Wysz*: 9. v. 34. *Már*. 3. v. 22. *Łuk*. 11. v. 17. – w przypisie do Mt 12,24 czy *Wyż*. 19. v. 43. – w przypisie do Łk 12,6.

11 Takie przypisy to np.: *Niżej*. 7. v. 19. – do Mt 3,9, *Niżej*. 13. v. 39. – do Mt 6,13; jest ich 26.

wyznanie, zwalczając jednocześnie przeciwnika” [Kossowska 1968: 238]. Wśród komentarzy ułatwiających rozumienie tekstu wydziela komentarze o charakterze interpretacyjnym i dydaktycznym, z różnymi szczegółowymi typami komentarzy interpretacyjnych, takimi jak np. „komentarze wyjaśniające treść i funkcję mnóstwa realiów powszedniego dnia” [Kossowska 1968: 239], a także różne rodzaje komentarzy lingwistycznych, jak np. „wyjaśnienia poszczególnych wyrazów, zwrotów, zdań przez inne bardziej bliskie, potoczne, zrozumiałe wyrazy, zwroty, zdania” [Kossowska 1968: 240] czy „zestawianie pewnych miejsc własnego przekładu, różniących się od tekstu hebrajskiego lub greckiego” [Kossowska 1968: 241]. Objaśnienia i komentarze omawia także Irena Kwilecka [2001: 1498–1560], a na podstawie tego opracowania skrótową klasyfikację przedstawia Arleta Łuczak, wydzielając: a) „głosy odnoszące się do tłumaczonych realiów”, b) „objaśnienia związane z tłumaczeniem wyrazów i związków wyrazowych o charakterze przenośnym, symbolicznym, przede wszystkim semityzmów”, c) „głosy synonimiczne”, d) „komentarze o charakterze egzegetyczno-doktrynalnym” [Łuczak 2016: 20–22].

Szczegółowa analiza w krótkim artykule różnych typów glos nie jest możliwa, dlatego pokrótce omówione są wybrane głosy, m.in. wszystkie zawierające przymiotnik *grecki*, uzyskane dzięki wyszukiwarce przypisów. Głosy objaśniające znaczenia greckich słów zawiera tabela 1.

Tabela 1. Marginalia w Ewangeliach z *Biblii brzeskiej* objaśniające znaczenia greckich słów, zawierające wyrażenia z przymiotnikami grecki

Lp.	Werset	Treść wersetu lub jego części	Słowo, przy którym jest przypis	Treść przypisu
1.	Mt 1,20	abowiem to co się w niej ^o poczęło jest z Ducha świętego.	poczęło się	W Greckim stoi <i>národziło</i> .
2.	Mt 3,2	I mówiąc, ^c Pokutujcie, abowiem przybliżyło się ^d Królestwo niebieskie ^a .	Pokutujcie	Abo upamiętajcie się, bo Greckie słowo znaczy upamiętanie.
3.	Mt 3,4	Tenże Jan miał odzienie swoje z sierści wielbłądowej, i pás rzemienny około biodry swojej, á pokarm jego ^e były szarańcze i miód leśny.	były szarańcze	Niektorzy mniemają, iż to słowo greckie które znamięnuje szarańcze przed tym inaczej było napisane i znaczyło leśne gruszki.
4.	Mt 5,22	Ale ja wam powiedam, iż każdy który się gniewa na brata swego bez przyczyny, Będzie winien sądu: A ktokolwiek rzecze brátu swemu ^g Ráchá, będzie winien, aby był káran od rády: A ktokolwiek rzecze, blaźnie, będzie winien ^h męki ogniowej ^b .	męki ogniowej	W Żydowskim i w Greckim stoi Gehenná, á jest przewisko niektorej doliny blisko Jeruzálem którą też zwano Tofet, w której niekiedy Izraélitowie bálwochwálcy syny swe Bogom cudzym paliłi, á ztąd się stało iż ono słowo rozumie się miejsce náznázone wiekiustym mękam ludzi odrzuconych od Bogá.
5.	Mt 6,7	A modląc się, nie ^f bądźcie wielomowni, jáko pógáni: ábowiemci oni mniemają, iż będą wysłuchani dla onej swej wielomowności.	nie bądźcie wielomowni	To słowo greckie znaczy <i>świegotłać</i> i próżnemi się słowy bawić.
6.	Mt 8,6	Pánie, sługá moj leży w domu ^f powietrzem zaráżony, i barzo utrapiony.	powietrzem zaráżony	Tę niemoc po Grecku nazywają <i>Páralisys</i> .

a W tym wersecie ponadto przypis o charakterze egzegetyczno-doktrynalnym, odnoszący się do wyrażenia *Królestwo niebieskie*: „To jest, iż Bog chce krolować nád námi i nas ku sobie zbierać odpuszczając nam grzechy násze, i przyjmując nas sobie za syny”.

b W wersecie ponadto przypis G, omówiony nieco dalej.

Lp.	Werset	Treść wersetu lub jego części	Słowo, przy którym jest przypis	Treść przypisu
7.	Mt 9,15	I rzekł im Jezus, Izali mogą ^G wzewzwaći ná ^H wesele smutnymi być poki z nimi jest oblubieniec? ále przyjdą dni gdy będą wzięt od nich oblubieniec, á tedyć będą pościć.	wzewzani	G: W Greckim stoi, synowie łożnice małżeńskiej. H: To jest, iż Krystus chciał folgować uczniom swoim i uweselić je poki był z nimi áni ich obciążać názbyt áby się od niego nie oddaláli.
8.	Mt 9,17	Winá teź młodego nie lejá w stáre ^H haezynia, bo inázej pukają się naczynia	naczynia	Greckie słowo znaczy skorzane naczynia w których ná on czás winá noszono ná oślech ábo ná wieblądziech.
9.	Mt 14,1	W* on czás przyszedł sluch do Herodá ^A Krolá o Jezusie.	Krolá	Po Grecku stoi Tetrarchá co znaczy po polsku pána który ma czwartą część ziemie jednej abo Rotmistrzá który miał cztery poczty pod sobą.
10.	Mt 17,24	A gdy oni przyszli do Kapernaum, przystąpili do Piotrá ci którzy wybierają cía, i rzekli, Za Mistrz wasz nie płaci ^H cía?	Cía	W Greckim stoi Dydráhmá co czem stáło siedmi groszy Polskich ábo dziewięci
11.	Mt 25,27	Miałeś tedy pieniądze moje poruczyć ^G Kupcom, á ja przyszedzsy, wziąłbym był co mojego jest z lichwą.	Kupcom	Abo bántierzom, Greckie słowo znaczy stolecznikom, to jest tym którzy zá lichwę pieniądze obmieniałi.
12.	Mk 5,29	I nátychmiast wyschło źródzło krwi jej, á poczuła ná cieie iż jest uzdrowiona od ^H tego trapienia.	tego trapienia	W Greckim stoi od tego biczá.

c Pomyłka w oznaczeniu przypisu: w tekście litera H, przy przypisie – G.

Lp.	Werset	Treść wersetu lub jego części	Słowo, przy którym jest przypis	Treść przypisu
13.	Mk 14,51	Ale niektórzy młodzieniaszek szedł za nim obwinąwszy się ^E prześcieradłem na nagie ciało, i pojmali go młodzieńcy.	prześcieradłem	Słowo Greekie Syndon podczas znamięnuje płotno lniane, i prześcieradło jakośmy tu wykładali, áczkolwiek na tym miejscu uczeni ludzie przez prześcieradło rozumieją niejaki lniane odzienie ktorego ná on czas Żydowie używali.
14.	Łk 2,38	Tá przyszedzy tegoż czasu, ^D chwaliła też Páná,	chwaliła	W Greckim stoi, wyznawała też Páná.
15.	Łk 3,1	á za ^A Herodá ^B Krolá Galilejskiego, á za Filipá brátá tego Krolá Iturejskiego,	Krolá	A: Ten Herod był syn i dziedzic onego wielkiego Herodá. B: W Greckim stoi Tetrárchá.
16.	Łk 11,8	Powiedamci wam: Chociażby też wstać nie chciał áby dał jemu, przeto że jest przyjaciel jego, wszakoż dla ^B pilnej próśby jego wstanie i da mu ile potrzebuje.	pilnej	W Greckim stoi, niewstydlivej.
17.	Łk 12,6	Izali piáci wroblików nie przedają zá dwa 'pieniádzá? á wszakoż i jednego z nich Bog nie zápomina.	pieniádzá	W greckim stoi Assáryon, ktora myhčá była Rzymška i ważyła czwartá część lotu. Erázmus Rotherodam w wykładzie swym polozył dwa drobne Assy jákoby lekká cenę znać dájąc.
18.	Łk 12,29	A przetoż wy nie pytajcie się co byście jeść ábo pić mieli, áni o tym ^D myślcie	myślcie	W Greckim stoi nie myślcie wysoko áni nie wáptcie.

18 przypisów w Ewangeliach z *Biblii brzeskiej* to przypisy objaśniające znaczenia greckich słów, zawierające odnoszący się do języka przymiotnik *grecki*, w tym w odmianie prostej w zleksykalizowanym wyrażeniu *po grecku*. Są one najczęściej wprowadzane wyrażeniem *W Greckim stoi* (9), pojedynczo zmodyfikowanym jako *Po Grecku stoi*, a także wyrażeniami: *Greckie słowo znaczy* (4), *Greckie słowo známionuje / známionuje* (2), *po Grecku nazywają* (1), pojedynczo obok języka greckiego wymieniony jest także język żydowski, a cały przypis rozpoczyna się od: *W Żydowskim i Greckim stoi*. Łuczak wskazuje, że formuła *W Greckim stoi*¹² z jednej strony jest sygnałem odejścia od oryginału, doboru w zasadniczym tekście przekładu właściwego polskiego odpowiednika greckiego wyrazu (greckich wyrazów), dbałości o semantykę, z drugiej zaś – informacją o greckiej podstawie oryginału [zob. Łuczak 2016: 20]. Wyjaśnienie w przypisie greckiego słowa bądź jego polskiego odpowiednika z tekstu zasadniczego to jednak nie tylko przejaw poszukiwań leksmów o synonimicznej lub bliskoznacznej treści. Jedynie część takich glos to glosy synonimiczne, jak np. te, w których wyrazom z przypisu: *národziło, upámietajcie się, wyznawáá* w tekście zasadniczym odpowiadają kolejno wyrazy: *poczęło się, pokutujcie, chwaliá*. Oprócz nich mamy także glosy, które nie tylko przybliżają znaczenie obcego wyrazu przez podanie synonimu, ale ponadto objaśniają go przez odniesienie do tłumaczonych realiów, jak w wypadku wyrazów *Tetrarchá* z Mt 14,1, *Dydráchma* z Mt 17,24, *Syndon* z Mk 14,51 czy *Assáryon* z Łk 12,6. W uwzględnionym w tabeli zbiorze najmniej jest „objaśnień związanych z tłumaczeniem wyrazów i związków wyrazowych o charakterze przenośnym, symbolicznym, przede wszystkim semityzmów” oraz „komentarzy o charakterze egzegetyczno-doktrynalnym” [Łuczak 2016: 21], ale też są: to odpowiednio – przypis do wyrazu *Gehenná* oraz powiązane ze sobą, zwłaszcza drugi z nich, przypisy do wersetu Mt 9,15.

Pojedynczy przypis rozpoczynający się od: *W Żydowskim i Greckim stoi* wskazuje na odwołania do innego języka, bo wyrazem objaśnianym jest semityzm. Warto dodać, że w wypadku semityzmów objaśnionych już w podstawie greckiej wyrażenia *po hebrajsku* czy *po żydowsku* są w tekście głównym, jak np. w wersecie J 19,17 o miejscu „które zwano Trupich głów, á po Hebrajsku Golgothá”. Dbałość o dokładne objaśnienie obcych słów powoduje, że nawet wówczas pojawiają się glosy, jak np. do wersetu J 5,2: „A była w Jeruzalem w rynku gdzie owce przedawano ^Asádzawká, którą po Żydowsku zwano ^BBethzdá, mająca pięcioro podsienie”; są to odpowiednio: „^ATá sádzawká była

12 Trzeba tu dodać także inne wskazane wyżej formuły, bo wprawdzie formuła *W Greckim stoi* jest najczęstsza, ale jednak nie „stałe powtarzająca się” [Łuczak 2016: 22].

gdzie narzano owce ktore ofiarować miano” oraz „^BTo słowo wykłada się dom wylewania, bo tam wodá kilkiem rur wyciekáła”. Dokładniejsze niż w greckim oryginale wyjaśnienie hebrajskiego słowa mamy też np. w wersecie J 19,13: „A przetoż Piłat usłyszawszy ty słowá, wywiodł ná dwór Jezusa, i siadł ná stolicy ná miejscu, ktore zowá Lithostrotos, á po Hebrájsku ^DGábbátá”, w glosie: „^DTo jest, miejsce wysokie”. Wyjątkowo objaśnienie – w tym wypadku wskazujące zarówno synonim, jak i jego przenośne, symboliczne znaczenie – dotyczy słowa z języka syryjskiego, jak w glosie „^KTo słowo Syryjskie znaczy pieniądze, á tu się rozumie o wszelakich rozkoszách i o łákomstwie” – do fragmentu wersetu Mt 6,24: „Nie możecie Bogu służyć i ^KMámmonie”.

Grecka podstawa translacji nie zawsze jest wskazana *expressis verbis* przez użycie przymiotnika *grecki*. Wyraźnie taki sam charakter jak marginalia zawierające słowa *To greckie słowo znaczy* mają też te, które rozpoczynają się od wyrażenia *To słowo znaczy*, jak w przykładzie: „To słowo znaczy ono wesołe poselstwo zbawienia, ktore nam jest sprawione przez Krystusá, á miánowicie zamyka się w Historyjej którą czterzej Ewánjelistowie o Krystusie nápisáli” – stanowiącym objaśnienie wyrazu *Ewanjelija* rozpoczynającego tytuł pierwszej Ewangelii według św. Mateusza: „Ewanjelija Świéta Jezusá Krystusá, którą Mátheusz Świéty nápiisał”. W ten sam sposób rozpoczyna się też glosa: „^GTo słowo znaczy człowieká bez mózgu á to się rozumie o káżdym słowie ktorym się ludzie popędliwie tárgájá jeden ná drugiego” – objaśnienie pochodzącego z języka aramejskiego wyrazu *Ráchá* z wersetu Mt 5,22, uwzględnionego w tabeli. W polskiej redakcji tego wersetu, obejmującej tekst zasadniczy i glosy, są dwa różne rozwiązania: a) obcy wyraz pojawia się w tekście zasadniczym, a jego polskie wyjaśnienie w przypisie, b) obcy wyraz pojawia się dopiero w przypisie i tam jest objaśniony, natomiast w tekście głównym są jego polskie odpowiedniki¹³. W obu obce wyrazy funkcjonują na prawach cytatu, a nie jako zapożyczenia formalno-semantyczne.

Arleta Łuczak [2016: 21] jako przykłady glos synonimicznych wymienia tylko dwie, które zaczynają się spójnikiem *Abo*. Glos rozpoczynających się od *Abo* w Ewangeliach z *Biblii brzeskiej* jest tylko 8. Poza uwzględnionymi już w tabeli – *Abo bánkierzom*, początkiem glosy objaśniającej wyraz *kupiec* z Mt 25,27 i glosą do Mt 3,2 – trzy z nich to również glosy synonimiczne, takie jak kolejno:

13 Wyjaśnienie wyrazów *Ráchá* i *Gehenná* z Mt 5,22, a także wyrazu *Ewanjelija* i innych zob. Winiarska [2009: 300–305]. Także inne uwzględnione tu przypisy i wyrazy w nich występujące były już omawiane, np. wyraz *szarańcza* przez Kwilecką [2003a: 250]. Na szczegółowe objaśnienia wyrazów nie starcza tu miejsca.

a) „^CAbo pázdziorko”; synonim wyrazu *źdźbło* z Mt 7,3: „I ^Bczemu obaczasz ^Cźdźbło ktore jest w oku brátá twego, á bierzma ktore jest w oku twym, nie obaczasz”¹⁴;

b) „^GAbo bywáją wydáne zá mąż, to jest białe głowy”; synonim do *zá mąż wydawáją* z Łk 20,34: „Tedy odpowiedziawszy rzekł im Jezus, Ludzie tego wieku pojmują żony, i ^Gzá mąż wydawáją”;

c) „^OAbo będą mieć wzgląd”; synonim do *Będą się wstydać* z Mt 21,37: „Ná ostatek posłał do nich ^Nsyná swego, mowiąc, Będą się ^Owstydać syná mego”¹⁵.

Trzy pozostałe glosy to glosy rozwijające lub uzupełniające treść wyrazu, wyrażenia, fragmentu tekstu, do którego się odnoszą:

a) „^KAbo przeda”; odnośnik do wyrazu *weźmie* z Łk 22,36: „A ták im powiedział, Terazci już jeśli kto ma mieszek, niechże go ^Kweźmie, tákże i sumki, á kto nie ma, niech ^Lprzeda płaszcz swój i kupi miecz”¹⁶;

b) „^OAbo nie odwracaj się”; odnośnik do wyrażenia przyimkowego *ani odmawiaj* z Mt 5,42: „*Temu ktory cię prosi, daj, áni ^Oodmawiaj temu ktory chce u ciebie pożyczyc;

c) „^CAbo bez rozruchu i zamieszania”; odnośnik do wyrażenia *przez ludu pospolitego* do Łk 22,6: „Zá co im on przyrzekł, i szukał času jákoby go im wydał ^Cprzez ludu pospolitego”¹⁷.

Leksykalne, synonimiczne glosy są też wprowadzane formułami typu *To jest, Niektorzy czytają, Drudzy czytają*, co ilustrują pojedyncze wybrane przykłady:

a) „^CTo jest, zazdrościwe”; synonimiczna treść wyrazu *złościwe* z Mt 20,15: „Izaż mi się nie godzi uczynić z moim co chcę? Abo oko twoje ^Człościwe jest, iżem ja dobry?”;

b) „^PNiektorzy czytają będą nazywać”; synonimiczna treść *názowiesz* z Mt 1,23: „i ^Pnázowiesz imię jego Emmánuel, co jeśli byś wykłádał, znaczy, Bog z nami”;

14 W wersecie ponadto glosa o charakterze egzegetyczno-doktrynalnym: „^BObludni ludzie nie obaczáją swoich występów znacznych i wielkich, áni ich wyznawác chcą, ale pilnie się dowiedują i o namniejszych występach bliźnich swoich”.

15 Przypis odnosi się nie tylko do wyrazu *wstydać*, przy którym jest odnośnik literowy. W wersecie ponadto glosa: „^NTo jest, Jezusa Krystusá”, rozwijająca treść wyrazu *syna*.

16 W wersecie ponadto glosa egzegetyczno-doktrynalna: „^LTymi słowy dawa znác iż ná nie wielkie prześládowanie przyć miało”.

17 Przypek *przez* ma tu znaczenie *bez*, a całe wyrażenie znaczy ‘bez [obecności – A.K.] tłumy pospolitego’; w BT: *bez wiedzy tłumy*.

c) „^GDrudzy czytają słuszne ábo ważne”; synonimiczna treść *zgodne* z Mk 14,56: „Abowiem wiele ich przeciw jemu mowili fálszywe świadectwá, ale świadectwá ich ^Gzgodne nie były”.

Omówienie glos w krótkim artykule jest z pewnością niewyczerpujące. Na zakończenie warto przynajmniej zwrócić uwagę na liczne glosy o charakterze dydaktycznym. Są one wprowadzane m.in. następująco: *Sztofuje / Strofuje; Uczy nas; Tymi słowy uczy* lub *To podobieństwo nas uczy, Náucza, Nápomina, Upomina* czy *Okazuje, Wymiátuje*, co ilustrują wybrane przykłady:

^IStrofuje je, iż w tym niebácznie czynili będąc chuciá cielesną ruszeni, á nie duchem Helijasowym. [Łk 9,55]

^EUczy nas gdy chcemy być wyznawcami Ewánjelijej iż pirwej ná to się rozmyślić mamy czego od nas potrzebuje, á nie mamy się w to płocho i bez rozmysłu dobrego wdawać. [Łk 14,28]

^ENáucza ty ktorzy lekce ważą dáry Boże á żywą w wielkim niedbálstwie że ci żadnej wymowki nie będą mieć. [Łk 19,22]

^GUpomina je áby na samym ukuszeniu nie przestawáli, á chociażby jákiemu inemu zwyczajowi przywykli, a wszakoż áby lepszego nie ganili. [Łk 5,39]

^BWymiátuje nam przed oczy náš nie dowcip. [Łk 16,8]

W przypisach dydaktycznych, co zwiększa charakter perswazyjny, zdarzają się formy trybu rozkazującego czasownika *rozumieć*, wzmocnione partykulą emfatyczną *že*, np.:

^FRozumże o tych ktorzy zápomniawszy żywotá wiecznego ufájá w bogáctwách swych. [Łk 6,24]

O komentarzu dydaktycznym w *Biblii brzeskiej* Kossowska pisze:

Odmiana komentarza także bardzo częstego – to komentarz dydaktyczny, z mocnym, zdecydowanym akcentem duszpasterskim. Przy każdej nadarżającej się okazji, choćby najdrobniejszej, omawia się tam sprawy życia ludzkiego, właściwości Boże, stosunek Boga do człowieka i człowieka do Boga. [Kossowska 1968: 242]

W Ewangeliach z *Biblii brzeskiej* glosy marginesowe sygnowane dużymi literami alfabetu to stosunkowo rzadko krótkie przypisy ściśle filologiczne, leksykalne, zawierające synonimy lub uściślenia znaczeń konkretnych słów, w tym odnoszących się do realiów biblijnych. Zrąb przypisów oryginalnych tego typu stanowią dłuższe komentarze do tekstu mające charakter dydaktyczny lub doktrynalny.

2. Przypisy wydawcy i ich rodzaje

W przypisach do Ewangelii z *Biblii brzeskiej* w omawianej internetowej edycji poza przypisami oryginalnymi obecnymi w samym tekście występują przypisy wydawcy. Edycja ta uwzględniła 10 różnych XVI-wiecznych przekładów Ewangelii, a rodzaje i sposób podawania przypisów edytorskich są wspólne dla całego wydawnictwa. „W celu łatwiejszego odróżnienia przypisów oryginalnych od komentarzy i not edytorskich przypisy edytorskie są sygnalizowane odrębnymi kolorami” [Winiarska-Górska 2011: 31]. Są to przypisy: rzeczowe (kolor zielony), graficzne (kolor granatowy), fleksyjne (kolor niebieski), semantyczne (kolor fioletowy), słowotwórcze (kolor różowy), fonetyczne (kolor brązowy). Każdy z typów przypisów oznaczony jest kolejnymi cyframi arabskimi w danym kolorze, a odrębna numeracja dotyczy każdego z typów dla każdego z wersetów z osobna, co oznacza, że jeśli przykładowo w wersecie Mt 1,1 są cztery przypisy słowotwórcze, trzy – rzeczowe, dwa – semantyczne i jeden – graficzny, to każdy z typów przypisów ma własną numerację – od numeru 1.

2.1. Przypisy rzeczowe

Przypisy rzeczowe są sygnowane kolejnymi cyframi arabskimi w kolorze zielonym; tych przypisów w Ewangeliach z *Biblii brzeskiej* jest 1776. To zasadniczo cztery różne typy przypisów:

a) informacje o początku strony w przypisach typu: k. 34r, k. 34v do k. 64r; takich przypisów jest 125;

b) sygnały różnych błędów i braków w druku, np. informacje o błędnej numeracji wersetu, jak w przypisie do wersetu Mt 20,34: „Błędna numeracja wersetu: jest – 24, zamiast – 34”, o błędnie oznaczonym przypisie oryginalnym, jak np. w przypisie do wersetu Mt 22,14: „Dwojakie oznaczenie przypisu: powinno być E i tak jest na marginesie, w tekście błędnie F”, o braku znaku przypisu w tekście głównym albo przy przypisie, np. w odnośniku do Mt 19,27: „Brak znaku przypisu w tekście głównym”; tego typu przypisów oraz przypisów wykazanych w punkcie następnym jest łącznie 138;

c) informacje o rozwiązaniach przyjętych przez wydawcę na użytek przeglądarki wersetów równoległych, co w większości, choć nie tylko¹⁸, dotyczy kapituly Łk 1 i takich przypisów, jak: „Argumenty w oryginale są po czterech wersetach wstępnych, bezpośrednio po tytule Kapitu. 1; cztery wersety wstępne oraz wersety po argumentach mają odrębną numerację. Ze względu na paralelizm wersetów Ewangelii zastosowano numerację wersetów jak w innych XVI-wiecznych tłumaczeniach oraz w XX-wiecznych przekładach *Biblii Tysiąclecia* i *Biblii warszawskiej*”; podobny przypis pojawia się na początku każdego wersetu w tej kapitule, por. np.: „W oryginale po czterech odrębnie numerowanych wersetach wstępnych jako werset 26., tu – jako werset 30.”;

d) stanowiące zdecydowaną większość przypisów rzeczowych, bo aż 1513, współczesne odpowiedniki biblijnych nazw własnych (imion, nazw terenowych, nazw świąt itp.), przywołane skrótami BT i BW dla stanu w *Biblii Tysiąclecia* i w *Biblii warszawskiej*. Przykładowy przypis do wyrażenia z *Herodyjany* z wersetu Mt 22,16 to: BT: *zwolennicy Heroda*, BW: *Herodianie*, przypis do *morze Gálilejskie* z Mt 15,29 – BT: *Jezioro Galilejskie*, BW: *Morze Galilejskie*, a do *pośr zadek granic Dekapolis* z Mk 7,31 – BT: *Dekapol*, BW: *Dziesięćogrodzie*. Dzięki tym przypisom można ustalić nie tylko stopień adaptacji do polszczyzny wyrazów obcych w analizowanych Ewangeliach, ale także – niejako przy okazji – stan współczesny. To dzięki takim przypisom wiemy np., że w BT imię Matki Bożej i nazwa święta *szabat* konsekwentnie są oddawane jako *Maryja* i *szabat*, podczas gdy w BW – *Maria* i *sabat*.

2.2. Przypisy graficzne

Przypisów graficznych w omawianej edycji Ewangelii z *Biblii brzeskiej* jest 3463. Są to głównie przypisy:

a) sygnalizujące koniec wersu pionową kreską – w środku lub na końcu danego słowa, np. „Ti|beryádskiego, ro|zlitował, wi|dział, A|ktokolwiek, kto”;

takich przypisów do tekstu głównego¹⁹ jest 1576,

18 Tego typu przypisy mamy też np. do wersetów od Mk 15,30 do Mk 15,47, por. przykładowe przypisy: „Druga część wersetu 30. została uwzględniona jako werset 31., zgodnie z numeracją w innych przekładach szesnastowiecznych oraz w BT i BW” – do Mk 15,30; „W oryginale jako druga część wersetu 30., tu jako werset 31., zgodnie z numeracją w innych przekładach szesnastowiecznych oraz w BT i BW” – do Mk 15,31; „W oryginale jako werset 31., tu numeracja za innymi przekładami szesnastowiecznymi oraz za BT i BW” – do Mk 15,32.

19 Sygnał końca wersu dotyczy też przypisów oryginalnych, nie jest on jednak sygnalizowany odrębnym przypisem graficznym, por. np. w przypisie N w wersecie Mt 5,39: „To jest, bądź go|towszy cierpieć no|wą krzywdę, niżli się mścić”.

b) zawierające transliterację wyrazu, którego transkrypcja dość znacznie różni się od transliteracji, a ta różnica wynika bądź ze stosowania odmiennych niż dziś grafemów, bądź z niedokładnej ekwiwalencji głosek i liter. Takie przypisy graficzne zawierają oryginalny zapis, a ich główny zrąb stanowią zapisy nazw własnych, choć nie tylko, jak w przypisach: *Abia, Abiud, Abiáthára, Márya, Ozyasz i Bethánia* czy *Anioł, Ewánielia*, bądź zaimka *gi*, odnoszących się do wyrazów przetranskrybowanych kolejno jako: *Abija, Abijud, Abijáthára, Máryja, Ozyjasz i Betánija* czy *Anjoł, Ewánjelija, ji*.

c) warunkowane konkretnymi rozwiązaniami graficznymi przyjętymi w wydawnictwie – z jednej strony towarzyszące przypisom fonetycznym w związku z realizacją cech fonetycznych, takich jak np.: rozwój (i zapis) dawnej grupy *zr'* jako *źr*, jak w przykładowych przypisach graficznych zawierających transliteracje typu: *obeyzrał, vyzrawszy, weyzrał, wyzreli*, oddawane w transkrybowanym tekście kolejno jako: *obejźrał, ujźrawszy, wejźrał, wyźreli*, z drugiej zaś przywołujące zapisy z tekstu, takie jak: rozłączne zapisy wyrażen z przyimkami bądź spójnikami, jak *a, ná, w/we, z*, a także z tracącymi samodzielność wyrazami typu *dla*²⁰, *kroć, kąd, tąd*, których tendencja do leksykalizacji jest uwzględniona w transkrybowanym tekście zapisami z podkreślnikami, jak w przypisach typu: *a niż, ná zád, ná zbyt, we wnątrz, z nowu* oraz: *dla czego, dla tego, do kąd, do tąd, często kroć, dwa kroć, Ile kroć, siedmidziesiąt kroć, sześćdziesiąt kroć* itp., odnoszących się kolejno do wyrazów zapisanych w tekście głównym jako: *a_niż, ná_zád, ná_zbyt, we_wnątrz, z_nowu* oraz: *dla_czego, dla_tego, do_kąd, do_tąd, często_kroć, dwa_kroć, Ile_kroć, siedmidziesiąt_kroć, sześćdziesiąt_kroć*²¹. Do tej grupy należą także przypisy graficzne odsyłające do obecnych w oryginale rozłącznych zapisów partykuły trybu przypuszczającego *by* czy łącznych zapisów *nie* z czasownikami, jak przykładowe przypisy typu: *było by, jeśli by* czy: *niema, niemając, niewierzył, niewiedziała*; w transkrybowanym tekście jest wówczas stosowany zapis zgodny z dzisiejszymi zasadami ortograficznymi: *byłoby, jeśliby* oraz *nie ma, nie mając, nie uwierzył, nie wiedziała*.

20 Zmiana semantyczna niegdyś samodzielnego wyrazu *dla* przekształcającego się w przyimek, a w wyrażeniach z zaimkami *czego* i *tego* ulegającego ostatecznie leksykalizacji została już wówczas zapoczątkowana.

21 W oryginalnym tekście występują również rzadsze zapisy łączne, także sygnalizowane przypisami, jak: *częstokroć* – przypis w wersecie J 18,2, *dwakroć* – przypis w wersecie Mt 23,15. Zdarza się nawet tak, że w danym wersecie mamy dwa różne zapisy, jak np. w Mt 13,8: *sześćdziesiąt kroć*, ale *trzydzieścikroć*.

2.3. Przypisy fleksyjne

W wydawnictwie zachowano wszystkie cechy językowe zabytków, co powoduje konieczność opatrzenia przypisami form odmiennych od współczesnych. W dużej mierze dotyczy to fleksji, dlatego ogólna liczba przypisów fleksyjnych jest duża – 3964 przypisy. Duża liczba przypisów fleksyjnych występuje także w konkretnym wersecie; najwięcej przypisów fleksyjnych do wyrazów z danego wersetu to 7 przypisów, jak w 5 wersetach: Mt 4,24, Mt 10,8, Mt 15,30, Mk 10,21, Łk 4,18. Cechy uwzględnione w przypisach fleksyjnych dotyczą wszystkich części mowy odmieniających się – zarówno przez przypadki, jak i przez osoby. W przypisie fleksyjnym podawana jest odmienna od współczesnej końcówka, a po dwukropku pojawia się jej charakterystyka. Przykładowe przypisy fleksyjne to:

a) „-e: D. lp. r.ż., rzeczownik; odmiana miękkotematowa, końcówka genetyczna”; liczba tych przypisów to 106, do takich form, jak: *bożnice* (17), *ciemnice* (2) [Mt 5,25, Mt 18,30], *pszenice* (2) [Mt 13,29, Łk 16,7], *winnice* (15) czy najczęstsze *ziemie* (29), w takich wyrażeniach, jak: *od kończyn ziemi aż do kończyn nieba* [Mk 13,27], *trzęsienia ziemi* [np. Mk 13,9], *drżenia ziemi* [np. Mt 24,7], *Panie niebá i ziemi* [Mt 11,25, Łk 10,21];

b) „-ej: D. lp. r.ż., rzeczownik; odmiana miękkotematowa, końcówka innowacyjna wobec genetycznej -e, przejściowa”; liczba przypisów to 82, do takich form, jak: *Máryjej* (12) [np. Mt 1,16, J 11,45] czy do słów *Sámáryjej i Gálilejej*, jak w całym wersecie: „I stało się gdy szedł do Jeruzalem, iż on przechodził przez pośrodek Sámáryjej i Gálilejej” [Łk 17,11]; końcówka obecna głównie w wyrazach zapożyczonych, przede wszystkim w nazwach własnych, ale nie tylko, np. *Ewanjelijej* (7) [np. Mk 8,35], i zwłaszcza w argumentach, np. *Zacność náuki Ewánjelijej* [Mk 7], *Náuka Ewánjelijej* [Mk 9], *opowiedánie Ewánjelijej* [Łk 9];

c) „-ej: C. lp. r.ż., rzeczownik; odmiana miękkotematowa, końcówka innowacyjna, przejściowa”; liczba przypisów to 6, do form następujących: *Máryjej* (2) [Mk 16,9, Łk 1]²², *Ewanjelijej* [Mk 1,15], *Gálilejej* (2) [Mk 1,28, Łk 2,39], *ku Betánijej* [Łk 24,50];

d) „-ej: Msc. lp. r.ż., rzeczownik; odmiana miękkotematowa, końcówka innowacyjna, przejściowa”; liczba przypisów to 8, do form następujących: *w Gálilejej* (5) [Mt 17,22, Mk 6,1, Mk 15,41, J 7,1, J 7,9], *po Galilejeje* [Mk 1,39], *w Bethánijej* [Mt 26,6], *w Betánijej* [Mk 14,3].

22 W argumentie do Łk 1 forma *Máryjej* jest i D. lp., i C. lp., por. fragment argumentu: „1. Anjoł Gábryjel ukazał się Zácháryjaszowi oznájmując mu národzenie Janá Krzciicielá. 26. A Máryjej Pánnie národzenie Krystusowo. 39. Ktora w tenże czas szlá náwiedzác Elżbietę. 46. Pieśń Máryjeje”.

Podane powyżej zestawienie pozwala wyciągać wnioski o stosowaniu końcówki *-ej* rzeczowników żeńskich. Przyporządkowanie na etapie redagowania przypisów homonimicznej końcówki do konkretnej kategorii gramatycznej pozwala obecnie uzyskiwać różne listy przypisów powiązanych ze sobą wspólną synkretyczną końcówką, a także ustalić frekwencję form. Do rzeczowników z końcówką *-ej* odnosi się też przypis: „*-ej*: D. lp., rzeczownik zbiorowy; ta bracia ‘ta brać’, końcówka innowacyjna”. Wybór tego przypisu z rozwijanej listy przypisów, przekopiowanej do programu Excel, ukazuje liczebność form D. *braciej* / *bráciej*²³; to 13 form, takich jak w początkowej części wersetu Mt 22,25: *Byli tedy siedm’ braciej*. Już tylko ten fragment pokazuje, że przypis powinien pozostać enigmatyczny, bez danych np. o rodzaju rzeczownika.

Dokładne omówienie przypisów, w tym przypisów fleksyjnych, nie jest celem artykułu. Chodzi raczej o podanie typów i przykładów przypisów oraz ukazanie możliwości ich wykorzystania – do różnych celów, np. opisu ówczesnego stanu języka w zakresie realizacji danych kategorii, tendencji rozwojowych i form wychodzących z użycia, recesywnych czy realizacji regionalnych, na co pozwala przykładowy przypis: „*-och*: Msc. lm. r.m., rzeczownik; końcówka regionalna”. Tym przypisem zostało opatrzonych 19 następujących form: *dnioch* [8, np. Mk 14,58, Mk 15,29], *grzechoch* [3: J 9,34, 2 z J 8,24], *rynkoch* [3: Mt 11,16, Mk 12,38, Łk 20,46] i pojedyncze – *domoch* [Łk 12,3], *Gálilejczykoch* [Łk 13,1], *pálacoch* [Łk 7,25], *zwoleńnikoch* [J 18,19] oraz błędnie, bo forma rodzaju nijakiego, nie męskiego, *sercnoch* [Mk 2,6].

Obecna od niedawna w omawianym wydawnictwie internetowym podstrona z wyszukiwarką przypisów stwarza możliwości uzyskania list żądanych przypisów, co ułatwia ich dokładne omówienie. Takie listy przekopiowane do arkusza kalkulacyjnego Excel – dzięki możliwości sortowania i filtrowania danych – ukazują dane o liczebności konkretnych przykładów, a tym samym o frekwencji cech ówczesnego języka uwzględnionych w przypisach.

2.4. Przypisy semantyczne

Ogólna liczba przypisów semantycznych wynosi 3427. Przypisy semantyczne to głównie podawane w cudzysłowie definicyjnym – ustalone zwykle na podstawie *Słownika polszczyzny XVI wieku* [Mayenowa, red. 1966–2012], rzadziej *Słownika staropolskiego* [Urbańczyk, red. 1953–2002] i kontekstów – znaczenia wyrazów dziś nieużywanych lub mających odmienne znaczenia; takich przypisów jest 1988. Przykładowo to przypisy do wyrazów: *ceklarz*

23 Brak takich form C. i Msc., co potwierdza wcześniejsze dane o dużej frekwencji końcówki *-ej* właśnie w D.

‘pacholek miejski, pełniący funkcję kata, oprawcy, siepacza’, *czynysz* ‘podałek, danina, opłata, uiszczana na rzecz państwa, Kościoła czy innej instytucji, upoważnionej do nakładania świadczeń’, *dokonanie* ‘koniec, kres, skończenie’, *korzec* ‘naczynie stanowiące miarę ciał głównie sypkich, o różnej pojemności (w zależności od okolicy, od 54 do ok. 280 litrów)’, *kupia* ‘kupno, handel’, *narod* ‘ród, pokolenie’, *opoczysty* ‘skalisty’ (o miejscu), *podły* ‘bezwartościowy, mało warty, nisko ceniony’, *podobieństwo* ‘przypowieść, porównanie, przysłowie, sentencja’, *poruczyć* ‘oddawać z zaufaniem, powierzać’ czy częstsze, bo poświęcone odpowiednio 20 i 19 razy, *puszcza* ‘pustkowie, pustynia, obszar niezamieszany lub rzadko zamieszany’, *pokryty* ‘obłudny, fałszywy, kłamliwy, podstępny’ (o człowieku)²⁴, a także najczęstszy, opatrzony przypisem semantycznym 177 razy wyraz *zwoleńnik* ‘apostoł, uczeń’ (tak o uczniach Jezusa)²⁵. Wśród przypisów semantycznych zgrupowano także przypisy dotyczące partykuł wchodzących w skład połączeń wyrazów, takich jak:

a) partykuła *ci/ć* – najczęściej uwzględniona w następującym przypisie: „-*ci*: partykuła wzmacniająca” (295 przypisów), w tym przypis nieco rozbudowany: „-*ci*: partykuła wzmacniająca przed partykułą trybu przypuszczającego”²⁶, a także w postaci skróconej *-ć* – w 509 przypisach, w tym w 72 sygnalizowanych głównie dwoma zapisami: „-*ć*: partykuła wzmacniająca przed końcówką ruchomą”²⁷ oraz: „-*ć*: partykuła wzmacniająca przed partykułą trybu przypuszczającego” (przypisy do takich wyrazów, jak np. *tedyćbychmy* („go nie podali”) [J 18,30], *iżecby* („kto Ojca widzieć miał”) [J 6,46]);

b) partykuła *że/-ż* – zawarta w najczęstszych lakonicznych przypisach: „-*że*: partykuła wzmacniająca” (196 przypisów – do przykładowych wyrazów typu: *jeśliże*, *przecże*, *skądże*, *tamże* czy form czasowników w czasie teraźniejszym *chceszże*, *słyszyszże* oraz w trybie rozkazującym *milczże*, *niechajże*, *strzeże*), w tym 12 przypisów nieco bardziej rozbudowanych, typu: „-*że*: partykuła wzmacniająca przed końcówką ruchomą”, które odnoszą się do takich wyra-

24 Głównie w lm. *pokryci ludzie* (jak np. w wersecie Mt 16,3: „A rano, dziś będzie niepogoda, Abowiem niebo się czerwieni pochmurne, Pokryci ludzie, Postawę niebá rozsądzić umiecie, á známion czasow nie możecie”), ale też w lp. jako *pokryty człowiek* (jak np. w wersecie Mt 7,5: „Pokryty człowiecze, wyjmi pierwej ono bierzmo z oká twego, á tedy przejżrysz, abyś wyjął źdźbło z oká brata twego”).

25 Sam wyraz *uczeń* pojawia się tylko w dwóch wersetach [Mt 10,24 i Łk 6,40], gdy mowa o relacji *uczeń – mistrz*, np. „Nie jeste ci uczeń nád mistrza swego, ále któżkolwiek chce być uczniem doskonałym, ma być jáko mistrz” [Łk 6,40].

26 Przypisy do takich przykładowych wyrazów, jak: *czulciby* [Łk 12,39], *mogłciby* [J 14,2] czy *choćciby* (*ja wam i powiedział*) [Łk 22,67].

27 Przypisy do takich wyrazów, jak np.: *przyszedłciem* [Mk 2,17, Łk 5,32], *prosiłciem* [Łk 9,40], *ábowiemciem dla_te(go) wyszedł* [Mk 1,38].

zów, jak np.: *Cożeście* („wyszli na puszcza widzieć”) [Mt 11,7], *Jeśliżeście* („wiernymi nie byli”) [Łk 16,11], a także w postaci skróconej *-ż* w przypisie: „*-ż*: partykuła wzmacniająca” – odnoszącym się do takich wyrazów, jak np. *bądźcież*, *bojcież się*, *proścież* czy *ktoraż*, *przezoż*, *jeszczeż*, oraz osobno liczonych 39 przypisów rozbudowanych typu: „*-ż*: partykuła wzmacniająca przed końcówką ruchomą” oraz: „*-ż*: partykuła wzmacniająca przed partykułą trybu przypuszczającego”, którymi zostały opatrzone takie wyrazy, jak np.: *Jakożem ja chciał* [Mt 23,37], *Jeśliżeś (ty jest)* [J 10,24], *Tyżeś jest* [J 18,33] czy *jeśliżby straciła* [Łk 15,8];

c) wyraz *li* – w dwóch różnych typach przypisów: 1) o partykule pytajnej – w przypisie następującym: „*-li*: partykuła pytajna ‘czy’”, którym zostało opatrzonych 17 wyrazów, np. *tenli* („co siedzi, czy ten co służy?”) [Łk 22,27], *mamli* („mu odpuścić?”) [Mt 18,21], w tym w zapisie z dywizem dla homonimów, jak np. *godzi-li* (5, np. „Godzi-li się uzdrwiać w Sábbat?” [Łk 14,3]), *słuszy-li* („Słuszy-li nam dać podatek Cesarzowi, czyli nie?”) [Łk 20,22]; 2) o spójniku – w przypisie: „*-li*: ‘jeśli, jeżeli’”, którym zostało opatrzonych 5 wyrazów, podanych tu w szerszych kontekstach: *możeszli* („co, pomoż nam”) [Mk 9,22], *będzieszli* („ty mnie chwalił, będąc twoje wszytki”) [Łk 4,7], *nie włożyli* („ręki w bok jego, żadnym sposobem nie uwierzę”) [J 20,25], oraz w zapisie z dywizem *podali*: „A jeśliż poda owoc, zostanie: á nie poda-li, tedy je potym wytniesz” [Łk 13,9], a także w przypisie rozbudowanym o słowa: „przed wykładnikiem trybu przypuszczającego”, odnoszącym się do wyrazu *prosiłliby*: „Abo prosiłliby o jáje, izali mu poda niedźwiadka?” [Łk 11,12].

2.5. Przypisy słowotwórcze

Przypisy słowotwórcze są wśród wszystkich typów przypisów najliczniejsze: jest ich 11 402. Są one najczęściej bardzo proste, bo kreską sygnalizują jedynie podział słowotwórczy, przy czym każdorazowo bierze się pod uwagę ostateczną motywację, np. w Mt 7,27 mamy dwa przypisy słowotwórcze: *u-paść* i *upad-ek*. W derywatach uwzględnionych w przypisach słowotwórczych wyodrębniane są m.in. sufiksy, które w historii polszczyzny uległy zmianie, np. *bluźni-erz* ‘bluźnierca’, *ryb-itw* ‘rybak’, *zabij-acz* ‘zabójca’ czy zwracające uwagę wyjątkowością, np.: *pas-tyrz* (wyjątkowy psł. przyrostek **-tyrb*). Rzadko w przypisach słowotwórczych podaje się dodatkowe informacje, głównie podstawę słowotwórczą i/lub formant, np. *puszcz-a* (od *pusty*, przyrostek **-ja*), *brzemien-ny* (od *brzemię*), *wschod-ø* (od *wschodzić*), *miejs-ce* (przyrostek *-ce* od *miasto* ‘miejsce’), lub informacje o leksykalizacji, np.: *wewnątrz* (przysłówek, leksykalizacja wyrażenia przyimkowego), *zaprrawdę* (leksykalizacja wyrażenia przyimkowego). W wypadku niektórych derywatów

w przypisie słowotwórczym wskazuje się kategorię słowotwórczą, jak w przypisach: *bráci-a* (rzeczownik zbiorowy), *księż-a* (rzeczownik zbiorowy) oraz *cierni-e* (rzeczownik zbiorowy), *kamieni-e* (rzeczownik zbiorowy), *kłosi-e* (rzeczownik zbiorowy), *liści-e* (rzeczownik zbiorowy), a także *dyjabel-stwo* (rzeczownik zbiorowy), *potom-stwo* (rzeczownik zbiorowy).

Przypisy słowotwórcze są ubogie informacyjnie, jednak poprawne wskazanie podzielności słowotwórczej stanowi dobrą podstawę do ustalenia liczebności typów słowotwórczych. Dzięki przekopiowaniu tych przypisów ze strony internetowej do arkusza kalkulacyjnego Excel uzyskujemy dane dotyczące zarówno typów słowotwórczych, jak i derywatów oraz ich liczebności. Przykładowo formant *-erz* obecny jest w następujących wyrazach: *bánkierz*, *bluźnierz*, formant *-acz / -ącz* w wyrazach: *bogacz*, *orącz*, *wykládácz*, *zabijacz*. Zauważamy też np. dużą produktywność formantu *-owy*, obecnego w derywatach tworzących przymiotniki dzierżawcze, takich jak: *bogaczowy*, *Celnikowy*²⁸, *Fáryzeuszowy*, *oblubieńcowy*, *Ojcowy*, *setnikowy*, *zdunowy* i – jedyny derywat tego typu motywowany nazwą zwierzęcia – *wielbłądowy*, oraz – zwłaszcza – formacje od imion, takie jak: *Aaronow(y)*²⁹, *Abelow(y)*, *Abráhámow(y) / Abráámow(y)*, *Adámow(y)*, *Aleksándrow(y)*, *Alfeusow(y)*, *Andrzejow(y)*, *Baráchyjaszow(y)*, *Dawidow(y)*, *Elijaszow(y) / Helijaszow(y)*, *Ezajaszow(y)*, *Fánuelow(y)*, *Filipow(y)*, *Herodow(y)*, *Izaákow(y)*, *Jákobow(y) / Jáklubow(y)*, *Janow(y)*, *Jeżusow(y)*, *Jonaszow(y) / Jonasow(y)*, *Jozéfow(y)*, *Judaszow(y)*, *Kajáfásow(y)*, *Kłopaszow(y)*, *Krystusow(y)*, *Lotow(y)*, *Mojżeszow(y)*, *Nachorow(y)*, *Piłatow(y)*, *Piotrow(y)*, *Sálomonow(y)*, *Symonow(y)*, *Tymeuszow(y)*, *Uryjaszow(y)*, *Záharyjaszow(y)*, *Zebedeuszow(y)* i *Zebedeow(y)*. Formant *-owy* tworzy też inne typy słowotwórcze przymiotników: *álábastrowy*, *chlebowy*, *cirniowy*, *czynszowy*, *figowy*, *grobowy*, *ogniowy*, *sądowy*, *Spikánárdowy*, *szárlatowy*, *Pálmowy*, czy derywat dwurdzenny *tegodniowy*.

Połączenie różnych technik badawczych (program Ewangelie, internetowa wyszukiwarka przypisów, arkusz kalkulacyjny Excel) stwarza możliwość szybkiego ustalenia zarówno wszystkich derywatów z danego typu, jak i ich liczebności. Przykładowo liczba rzeczowników zbiorowych to 7 derywatów, ogólna ich frekwencja tekstowa to 85 użyc, w szczegółach przedstawiająca się

28 Formacja w argumencie do Łk 18, w wyrażeniu *przykład Celnikowy*; tu też o *przykładzie wdowinym*, zawierającym przymiotnik dzierżawczy z sufiksem *-iny*.

29 Końcówka *y* w nawiasie sygnalizuje możliwość wystąpienia form zarówno odmiany prostej, jak i odmiany złożonej przymiotnika – por. *Alfeusow* i *Alfeuszowy*, np. *Jákub syn Alfeusow* [Mt 10,3] i trzykrotnie *Alfeuszowy*, np. *Ujźrał Lewi syna Alfeuszowego* [Mk 2,14]. Niektóre przymiotniki są poświadczone tylko jednokrotnie, np. *ktory był syn Nachorow* [Łk 3,34].

następująco: *bracia* (29), *księża* (1), *ciernie* (3), *kamienie* (2), *kłosie* (1), *liście* (2) oraz *dyjabelstwo* (37), *potomstwo* (10).

2.6. Przypisy fonetyczne

Ogólna liczba przypisów fonetycznych do Ewangelii z *Biblii brzeskiej* to 1418. Lista obejmuje kilkadziesiąt cech fonetycznych, od często poświadczonych po rzadkie. Przypisy fonetyczne dotyczą takich przykładowych cech fonetycznych, jak uwzględniane w lakonicznych – ze względu na możliwość odniesienia jednego przypisu do różnych szczegółowych realizacji konkretnej cechy – przypisach typu:

a) „brak przegłosu *ě* w *a*” (410 poświadczeń) jako przypis do takich wyrazów, jak najczęstsze, różnie prefigowane czasowniki oparte na rdzeniu *wied-*, np. *powiedać* (różne formy, np.: *powiedam, powie-da, powiedacie, powiedział*), *odpowiedać* (różne formy, np. *odpowiedając*³⁰, ale też: *odpowiedasz, odpowied-ał*), *opowiadać* (np. *opowiada, opowiedajcie, opowied-ał*), *przepowiedać* (różne formy, np.: *przepowiedajcie, przepowied-ał, przepowiedaj-ać*) czy rzadsze: *dowiedował się*; nieczęste są też rzeczowniki oparte na tym rdzeniu, np. *przepowiedanie*³¹;

b) „rozwój grup **sr', zr'*” (202) jako przypis do typowej dla tego zabytku północnomałopolskiej realizacji tych grup jako *źr*³² w takich wyrazach, jak: *ujrzeć* (np. *ujzrał, ujzreli, ujzrą, ujzrawszy* i inne), *obejzrawszy, pojzrawszy, wejzrawszy*, ale pojedynczo także jako *źrz*, np. *ujzrzycie* czy *obezrzy*. Obie grupy w nagłosie realizowane są na ogół jako *źrz* (np. *źrzodło*), *śrz*, jak w prefigowanych formach typu: *pośrzod, pośrzodek* (też w *pośrzodku, w pośrzod*); brak tu jednak konsekwencji, jak w znacznie rzadszych formach *w pośród, w pośrodku*. Przypis jest zbyt lakoniczny, by można go zastosować do różnych sposobów (faz) realizacji obu grup. Nawet w takiej postaci jest jednak uży-

30 Forma imiesłowu najczęstsza – poświadczona 50 razy – jako obecna w konstrukcji składowej typu: *A odpowiadając Jezus rzekł im...*

31 Znamienne jest, że odstępstwa od przegłosu *e* w *o* są nieliczne i dotyczą tylko cechy: brak wyrównania do form po przegłosie *e* w *o*, obecnej w takich wyrazach, jak *zenie* (2), *jezierze, Pietrze* i *owrzedziały*.

32 Winiarska-Górska w zamieszczonej na stronie www.ewangelie.uw.edu.pl *Instrukcji transkrypcji* w „Przeglądarcie szesnastowiecznych przekładów Ewangelii”. *Zasady szczegółowe wraz z przykładami* pisze: „Zapis tej grupy w *Biblii brzeskiej* to bardzo często *zr*, a nie *źr*, choć zdarzają się czasem także zapisy *źr*, co upoważnia wydawcę do ujednoczenia wszystkich zapisów. Tym bardziej jest to zasadne, że miękkość *ź* nie zawsze jest w tym druku oznaczana. Przyjęto zatem zapis stały jako *źr*, np. *uźrał*, a nie *uzrał* (jak się wydaje, tej drugiej wymowy nie było). Brak oznaczenia miękkości spółgłoski *ź* uznano zaś za cechę graficzną” [Winiarska-Górska 2010–2016: 11].

teczny, bo zwraca uwagę na cechę fonetyczną, a ogląd tekstu lub skopiowanych przypisów danego typu pozwala na dokładniejsze ustalenia;

c) „brak rozszerzenia samogłoski w grupach *ir/yr* i *irz/yrz*” (71 przypisów), w takich wyrazach, jak np. *pirwszy*, *pirwej*, *prześcirađło*, *cirń*, *cirniowa cierpieć*, *otwirać* czy *wirzch*, *zwirzchność*.

3. Zakończenie

W artykule pokrótce omówiłam przypisy oryginalne oraz przypisy wydawcy do Ewangelii z *Biblii brzeskiej*, zawartej – jako jeden z dziesięciu biblijnych przekładów – w internetowym wydawnictwie *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii*. Przypisy oryginalne to umieszczane na marginesach: a) przypisy konkordancyjne, odsyłające do paralelnych miejsc w Biblii, w tym do własnego tekstu słowami *Niżej*, *Wyżej*, sygnowane powtarzającymi się sekwencjami czterech znaków graficznych: *, †, " i ♀; b) sygnowane wielkimi literami alfabety glosy filologiczno-egzegetyczne, zawierające objaśnienia i komentarze do biblijnego tekstu. W Ewangeliach z *Biblii brzeskiej* te ostatnie to rzadko krótkie przypisy ściśle filologiczne, leksykalne, zawierające synonimy lub uściślenia znaczeń konkretnych słów, w tym odnoszących się do realiów biblijnych. Ich zręb stanowią komentarze do tekstu mające charakter dydaktyczny lub doktrynalny. W artykule nieco dokładniej omówiono przypisy leksykalne do obcojęzycznego, najczęściej greckiego słowa bądź wyrażenia. Wśród nich w 18 pojawia się odnoszący się do języka przymiotnik *grecki*, w tym w odmianie prostej w zleksykalizowanym wyrażeniu *po grecku*. Zwróciłam także uwagę na glosy synonimiczne i formuły je wprowadzające.

Przypisy wydawcy to kolejno pokrótce omówione przypisy: rzeczowe, graficzne, semantyczne, fleksyjne, słowotwórcze i fonetyczne. Przypisy rzeczowe uwzględniają m.in. braki i błędy w oryginalnym tekście, ale też uzasadnienia wyborów redakcyjnych współczesnego wydawcy. Przywoływane wydawnictwo internetowe jest pomyślane nie tylko jako edycja konkretnych dziesięciu translacji, lecz również jako przeglądarka wersetów równoległych wszystkich tych tekstów, niekiedy zachodzi zatem potrzeba rezygnacji z oryginalnej struktury tekstu na rzecz paralelizmu treści w całym wydawnictwie. Dotyczy to także *Biblii brzeskiej*, choć to w niej po raz pierwszy został zastosowany podział na werset. Również jednak stan w tym tekście trzeba było czasem dostosować do przyjętych założeń, co sygnalizowane jest w przypisach rzeczowych, np. do „Ewangelii Świętej przez Łukasza Świętego napisanej”, w oryginale mającej dwie odrębne numeracje początkowych wersetów, w wydawnictwie – treści tych wersetów w ramach numeracji ciągłej.

Z kolei uwagi o każdym z typów przypisów językoznawczych (przypisy semantyczne, fleksyjne, słowotwórcze i fonetyczne) zawierają dane o frekwencji oraz o wybranych problemach szczegółowych, np. w ramach przypisów semantycznych oprócz typowych przypisów ze znaczeniem wyrazów uwzględnia się i omawia połączenia wyrazów z partykułami *ci*, *że*, *li*, w omówieniu przypisów fleksyjnych zwraca się uwagę m.in. na dawne końcówki D. lp. rzeczowników żeńskich miękkotematowych, natomiast w opracowaniu przypisów słowotwórczych większy passus stanowią spostrzeżenia na temat sposobów tworzenia przymiotników dzierżawczych.

Bibliografia

- Biblia brzeska 1563* (2003), oprac. Peter Krolikowski, po konsultacji polonistycznej Wacława Waleckiego, Kalwin Publishing, Clifton.
- Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego opracowany przez Komisję Przekładu Pisma Świętego (1976), wyd. 2, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa.
- Czerniatowicz Janina (1969), *Niektóre problemy naukowe grezystyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII wieku. Teksty greckie a polskie przekłady*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Kossowska Maria (1968), *Biblia w języku polskim*, t. 1, Księgarnia Świętego Wojciecha, Poznań.
- Kwilecka Irena (2001), *Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung*, w: *Biblia Slavica*, S. II, *Polnische Bibeln*, t. 2: *Brester Bibel 1563*, cz. 2: *Księgi Nowego Testamentu. Kommentare*, oprac. Hans Rothe, Friedrich Scholz, Ferdinand Schöningh, Paderborn, s. 1485–1660.
- Kwilecka Irena (2003a), *Niektóre osobliwości leksykalne pochodzenia biblijnego i ich funkcjonowanie we współczesnej polszczyźnie*, w: tejsze, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, UAM. Wydział Teologiczny, Instytut Sławistyki PAN, Poznań, s. 231–252.
- Kwilecka Irena (2003b), *Z dziejów przekładu pierwszej polskiej Biblii protestanckiej*, w: tejsze, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, UAM. Wydział Teologiczny, Instytut Sławistyki PAN, Poznań, s. 335–349.
- Łuczak Arleta (2016), *Droga Szymona Budnego do krytycznego wydania Nowego Testamentu z 1574 roku*, Instytut Sławistyki PAN, Warszawa.
- Mayenowa Maria Renata, red. (1966–2012), *Słownik polszczyzny XVI wieku*, od t. 35 – red. Krzysztof Mrowcewicz, t. 1: A–Bany – t. 36: Rozat–Rozytyrkość, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław.

- Meller Katarzyna (2012), *Słowa jak ziarna. Reformacyjne idee, książki, spory*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Migdał Jolanta, Lisowski Tomasz (2002), *W drodze do doskonałości. Uwagi o leksyce protestanckich przekładów Biblii*, w: *O doskonałości*, cz. 1, red. Agnieszka Maliszewska, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź, s. 271–296.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych* (1971), oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Benedyktynów Tynieckich, wyd. 2. zmien., Wydawnictwo Pallotinum, Poznań.
- Urbańczyk Stanisław, red. (1953–2002), *Słownik staropolski*, t. 1–11, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Winiarska-Górska Izabela (2009), *Język, styl i kulturowa rola szesnastowiecznych protestanckich przekładów Nowego Testamentu na język polski: między nowatorstwem a tradycją*, w: *Polszczyzna biblijna. Między tradycją a współczesnością*, t. 1, red. Stanisław Koziara, Wiesław Przyczyna, Wydawnictwo Biblos, Tarnów, s. 279–312.
- Winiarska-Górska Izabela (2010–2016), *Instrukcja transkrypcji w „Przeglądarce szesnastowiecznych przekładów Ewangelii”*. *Zasady szczegółowe wraz z przykładami*, w: *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii*, red. Izabela Winiarska-Górska, Warszawa, <https://ewangelie.uw.edu.pl/materialy> [dostęp: 15 lutego 2018].
- Winiarska-Górska Izabela, red. (2010–2016), *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii*, Warszawa, <https://ewangelie.uw.edu.pl> [dostęp: 15 lutego 2018].
- Winiarska-Górska Izabela (2011), *Przeglądarka wersetów równoległych szesnastowiecznych polskich Ewangelii w pracy historyka języka*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 27–45.
- Winiarska-Górska Izabela (2017), *Szesnastowieczne przekłady Pisma Świętego na język polski (1551–1599) jako gatunek nowożytnej książki formacyjnej*, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Alina Kępińska

Original glosses and editorial footnotes in the Gospels from the Brest Bible in the online publication of *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii* (Sixteenth-Century Translations of the Gospels)

The article attempts to analyse different types of original glosses and editorial footnotes in the Gospels of the Brest Bible, one of ten Polish translations of the Bible, included in the electronic publication of *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii* (Eng. *Sixteenth-Century Translations of the Gospels*). Among the original glosses one can distinguish: a) concordant glosses, referring to the parallel fragments of the Bible, b) philological-exegetic glosses signed with capital letters of the alphabet. The greater part of original

glosses of this kind includes annotations that are didactic and doctrinal comments. The marginal glosses signed with capital letters are also short lexical glosses which contain synonyms or definitions of words, including those referring to biblical reality. The contemporary editorial footnotes are different types of footnotes, including: substantive, graphic, inflectional, derivational and phonetic. Short descriptions of each type of footnotes focus on selected and more detailed aspects, e.g. the study of derivational footnotes provides information on the techniques of creating possessive adjectives often used in the text. The article draws upon new research techniques – a computer program *Ewangelie* (Gospels) and Internet search engine of annotations (<https://ewangelie.uw.edu.pl/przypisy>) by Michał Rudolf.

KEYWORDS: The Brest Bible; sixteenth-century translations of the Gospels; original glosses; concordant glosses; philological-exegetic comments; editorial footnotes.

dr hab. Kępińska Alina – Zakład Historii Języka Polskiego i Dialektologii Instytutu Języka Polskiego, Uniwersytet Warszawski; zainteresowania naukowe: historia języka polskiego, zwłaszcza dawna fleksja i składnia, a także język pisarzy oraz dialektologia.